

О.В. Дяченко

ПРОБЛЕМА ІСТОРИЧНИХ ІНТЕРПРЕТАЦІЙ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Статтю присвячено аналізу різних підходів до визначення місця трипільської культури серед ранньоземлеробських культур доби міді—бронзи. Зокрема, розглянуто проблему використання відносно неї термінів «цивілізація» та «протоцивілізація».

Серед археологічних культур, що в різний час існували на теренах сучасної України, мабуть, жодна не викликає сьогодні стільки спекуляцій, як трипільська. На жаль, колосальний тираж псевдонаукових публікацій щодо неї важко навіть порівняти із кількістю виданих останнім часом наукових праць. Звичайно, подібні псевдонаукові доробки — не лише данина кризовим явищам сьогодення, і в майбутньому вони цікавитимуть хіба що істориків сучасності. Тим не менше не можуть одночасно існувати відразу дві трипільські культури — одна для академічних кіл, а інша — для широкої громадськості. Виходячи з цього статтю присвячено аналізу різних підходів до визначення місця трипільської культури в системі ранньоземлеробських культур доби міді—бронзи.

Псевдонаукові концепції. Суть практично всіх псевдонаукових концепцій щодо трипільської культури зводиться до визнання її «цивілізаційним вогнищем як в долі українців, так і в історії цілої європейської цивілізації, а загалом, і всесвітньої історії» (Заєць 2003, с. 14). Іноді з подивом дізнаєшся, що трипільська культура «відіграла безпрецедентну роль у становленні цивілізації на планеті Земля» (Черняк 2003, с. 28).

Найпоказовішими серед подібних доробків є студії Ю.О. Шилова та його послідовників, а слово «шиловщина» встигло стати невід'ємною частиною професійного сленгу археологів. З приводу «оригінальних ідей» Ю.О. Шилова про «трипільську Аратту» в Буго-Дніпровському межиріччі, що дала поштовх до розвитку Шумеру, та аналогічних публіцистичних «шедеврів» неодноразово висловлювалися професійні археологи (Залізник 2002, с. 88—98; Відейко 1995, с. 104—118; 2004а, с. 147—150; 2004в, с. 525—536; 2005, с. 89—104 та ін.), і цитувати тут їх вичерпні критичні зауваження немає потреби.

Тим не менше слід окремо зупинитися на одному важливому моменті доробків «хранителя печаток Шу-нуну», а саме — термінологічній еквілібристиці.

Оперування принципово різними поняттями (іноді діаметрально протилежними) відносно одного й того самого явища червоною ниткою проходить ледь не через усі публікації Ю.О. Ши-лова. Для прикладу візьмемо його статтю «Актуальность древних учений», розміщену на Інтернет-сайті goutsoullac@rambler.ru. Дефініції «трипільська археологічна культура» та «найдавніша в світі цивілізація (=держави) Аратта» тут використано як синонімічні. При цьому найдавніша в світі цивілізація, як виявилось, була «общинною або «первіснокомуністичною», а держава Аратта не знала класової стратифікації.

Останні рядки викликають цілком законне запитання: чому першою «общинною цивілізацією» слід вважати саме Трипілля, а не, наприклад, мисливців мустьєрської доби чи племена буго-дніпровської неолітичної культури? Якщо Ю.О. Шілов наполягає на однозначному зв'язку між виникненням цивілізацій та «Великою Неолітичною Революцією», «минаючи проміжну ланку» становлення відтворювального господарства, тоді чому найдавніша в світі цивілізація виникла не в Палестині, Малій Азії, Месопотамії або Єгипті (що підтверджується даними археологічних розкопок), а створена носіями трипільської культури на периферії Карпато-Дунайського регіону? Гіпотеза про месіанство аратських брахманів-суїцидників принаймні жодними археологічними джерелами не підкріплена, а переклади «протошумерських на-писів» Кам'яної Могили, в кращому разі, викликають великі сумніви.

Взагалі якось коментувати «безкласову державу» Аратту немає сенсу, оскільки цей вислів містить протиріччя у визначенні. Під самим поняттям «держави» для будь-якої історичної епохи

вже мається на увазі наявність класової стратифікації. Разом із тим Ю.О. Шилов вказує на те, що населенням «Придніпровської Аратти» управляли брахмани. Отже, щонайменше два класи в ній усе ж існувало? Можливо, у Ю.О. Шилова йдеться про «діалектичний спіральний виток розвитку» і безкласову державу як певну мету розвитку суспільства? В такому випадку цю тезу слід залишити поза увагою, оскільки утопічний соціалізм не є предметом дослідження археології. Що вже казати про «Придніпровську Аратту», яка існувала (а можливо, й існує) лише у надзвичайно жвавій та багатій уяві Ю.О. Шилова...

Свідоме маніпулювання науковою термінологією або ж абсолютно халатне ставлення до використання понятійного апарату — однієї з найважливіших складових будь-якої наукової дисципліни, зокрема й археології, — характерна особливість усіх псевдонаукових концепцій. «Ідея Спасительства» чи «первіснокомуністична цивілізація», породжені незнанням або ж свідомим ігноруванням базових понять, хоча й претендують на роль серйозних наукових теорій (якщо взагалі не на істину в останній інстанції), проте не дотягують навіть до популяризаторського рівня. Проблема в іншому. Якоюсь мірою поява подібних доробків зумовлена матеріальною зацікавленістю певних кіл в існуванні давньої цивілізації на теренах України (Гершкович 2005, с. 94), нехай навіть і на папері, що призводить до широкого тиражування псевдонаукових концепцій та проникнення їх у державні освітні установи (Відейко 2004в, с. 526) різного рівня. Таким чином, у свідомість цілого покоління закладаються гіпертрофовані уявлення про історичний процес. Утім це вже питання професійного рівня діячів освіти.

«Трипільська цивілізація». Віддаючи належне М.Ю. Відейку за час та зусилля, витрачені на прискіпливе вивчення псевдонаукових концепцій та їх справедливую критику, слід відзначити і досить недбале ставлення самого дослідника до використання наукової термінології. Йдеться про застосування ним принципово протилежних дефініцій «трипільська археологічна культура», «трипільська цивілізація», «трипільська протоцивілізація».

Термінологічну плутанину на сторінках першого видання монографії М.Ю. Відейка «Трипільська цивілізація» (Відейко 2002) було відзначено В.В. Отроценком, який вказав на свідомий відхід автора від усталеного погляду на цивілізації без пропозицій «власного визначення цього явища загалом і «трипільської цивілізації» зокрема». Також було наголошено на ймовірності «прямої заміни терміна «культура» словом «цивілізація» у тексті зазначеної монографії (Отроценко 2003, с. 96—97).

Конструктивна критика В.В. Отроценка відбилася у перевиданій «Трипільській цивілізації», де М.Ю. Відейко присвятив кілька рядків обґрунтуванню використаних ним дефініцій. Дослідник запропонував відокремити стадіальний та культурний підходи до поняття «цивілізація», зазначивши, що зі стадіального погляду більш вдалим був би термін «протоцивілізація»: з огляду на «високий рівень розвитку трипільської культури» можна «однозначно стверджувати, що суспільство, яке залишило її нам, достатньо довгий час йшло шляхом створення цивілізації, але з невідомих причин, так і не завершило його створенням державності» (Відейко 2003, с. 6). У культурному плані М.Ю. Відейко відніс трипільську культуру (разом із культурами Вінча, Гумельниця, Лендель та ін.) до «мегацивілізації Старої Європи», феномен якої полягає у синхронності перших кроків до цивілізації з аналогічними подіями в Шумері та Єгипті (Відейко 2004а, с. 6).

Чіткого визначення дефініції «цивілізація» з культурологічних позицій у перевиданій роботі знову немає. Це залишає відкритими низку питань щодо доцільності виділення «трипільської цивілізації». Не зовсім зрозуміло, як співвідносяться поняття «цивілізація» у культурології та археології. Чи можна говорити про «протоцивілізацію» у культурологічному контексті? Якщо так, то з чим співвідносити культурологічну «протоцивілізацію», коли культурологічна «цивілізація» відповідає археологічній «протоцивілізації»? Що мається на увазі під «мегацивілізацією», яка зробила певні кроки на шляху до «цивілізації»?

Звернімо увагу на наведену дослідником таблицю, що відбиває основні етапи розвитку «трипільців». Згідно з нею, «трипільська цивілізація» зародилася в період VI—VII і поступово зникла в період CII (за періодизацією Т.С. Пассек (1947)). Її існування, що відповідає етапам VII—CI, полягало у «розквіті культури і розвитку протоміст, міст. Розквіті гончарного ремесла, металообробки. Спеціалізації у видобутку кременю на Волині та Дністрі» (Відейко 2004а, с. 37).

Слід зауважити, що М.Ю. Відейко визнає і 10 ознак цивілізації, свого часу запропонованих Г. Чайлдом, а пізніше трансформованих К. Клакхольмом у тріаду: міста, писемність, монументальна архітектура (Відейко 2004а, с. 7). «Тріада Клакхольма», за своєю суттю, ілюструє відповідність поняття «цивілізація» у культурному аспекті та понять «державна» і «класове суспільство» в соціально-економічному (Массон 1989, с. 8—12). Міста, писемність та монументальна архітектура є результатом якісних зрушень в економічній сфері, «виробничого потенціалу суспільств, що їх створили» (Массон 1989,

с. 9). Отже, розглянемо економіку¹ трипільських племен — основу існування і розвитку будь-якого соціального організму та виробничі відносини в середовищі носіїв досліджуваної археологічної культури, що визначають не лише економічну, але й соціальну структуру суспільства.

Аналіз співвідношення знарядь праці трипільської культури, притаманних для певних галузей господарства, а також кількісного співвідношення фауністичних решток диких та свійських тварин дав змогу Г.Ф. Коробковій виділити шість господарських варіантів культури з переважанням тієї чи іншої галузі: землеробсько-скотарський, скотарсько-землеробський, скотарсько-мисливсько-землеробський, скотарсько-мисливський, скотарський, мисливсько-скотарський (Коробкова 1987, с. 212—215). Питома вага скотарства, полювання та збиральництва в економіці «трипільців» насамперед свідчить про низьку ефективність землеробства. Думка про його орний характер (Бибиков 1965, с. 52), за Ю.А. Красновим, навряд чи правомірна, оскільки ґрунтується виключно на гіпотетичних підрахунках (Краснов 1985, с. 15). Археологічні знахідки дають змогу стверджувати, що трипільське землеробство (принаймні у Буго-Дніпровському межиріччі) було мотичним (Відейко 2004г, с. 136—138).

Основними особливостями землеробства носіїв досліджуваної культури були низька врожайність, тривалий період відновлення ґрунтів, використання примітивних сільськогосподарських знарядь та невибагливих культурних рослин (Николова, Пашкевич 2003, с. 94). У цьому контексті не зовсім зрозумілою є думка про утворення надлишкового продукту «за рахунок реалізації певних організаційних заходів» (Відейко 2004г, с. 145). Адже трудомісткість, якої потребувала перелогова система землеробства Лісостепу України доби енеоліту, відповідає² трудомісткості, що її потребувало іригаційне землеробство Месопотамії (Відейко 2004г, с. 144), і не засвідчує ідентичної ефективності обох цих способів господарювання. Втім і сам М.Ю. Відейко зазначає, що «рівень класового суспільства (у Дворіччі, Єгипті, Месопотамії, Передній та Середній Азії, Північно-Західній Індії, Китаї, Центральній та Південній Америці) було досягнуто за умов інтенсифікації та перебудови (курсив наш. — О. Д.) системи мотичного хліборобства,

¹ Терміни «економічна сфера трипільців», «еконо-міка» в запропонованій публікації вживатимуться в широкому їх розумінні. Для виробничої діяльності доби енеоліту Східної Європи вони швидше відповідають поняттю «господарство».

² Зазначимо, що подібна «ідентичність трудовитрат» є суто гіпотетичною: М.Ю. Відейко не наводить розрахунків, на основі яких зроблено такі висновки.

аж до виникнення групи типів орних хліборобів» (Відейко 2004г, с. 148).

«Оскільки в докапіталістичних суспільствах земля була головною умовою та засобом виробництва, для аналізу основних тенденцій їх економічного розвитку ключовим є вивчення поземельних стосунків, на яких базувалося суспільне виробництво та визначалися стосунки в процесі виробництва, а також розподілу» (Зубарь 1993, с. 7). Як показують етнологічні дослідження, основною формою соціальної організації мотичних землеробів була пізньопервісна (пізньородова) община, що складалася із кровноспоріднених патріархальних сімей (Андрианов 1985, с. 25). Ця форма соціальної організації передбачала власність общини на землю (зокрема на ліси та пасовиська), а головною виробничою одиницею була сім'я. У свою чергу, общинна власність на землю передбачала спільне ведення господарства і розподіл його продуктів серед членів общини за горизонтальною схемою (Баран 1998, с. 35, 240). Слід зауважити, що існування системи лініджів із вертикальною схемою перерозподілу надлишкового продукту, що виводиться деякими дослідниками із неолітичної доби (Баран 1998, с. 240—241), для носіїв трипільської культури не підтверджено відповідною ієрархією житлових комплексів (Давня... 1998, с. 339—340). Виняток можуть становити хіба що могильники софіївського (Колесников 1993) та усатівського (Патокова 1979) типів, матеріали яких засвідчують не лише статеву-вікову, але й майнову диференціацію суспільства.

Отже, можна констатувати відсутність у трипільському суспільстві «цивілізаційного періоду» (про період існування поселень-гігантів див. вище) соціальної стратифікації, який деякі дослідники називають однією із ознак цивілізації (Павленко 2002, с. 90; Відейко 2004а, с. 7 та ін.).

Зауваження М.Ю. Відейка щодо розквіту гончарного ремесла, металообробки та спеціалізації у видобутку кременю на Волині та Дністрі також, вочевидь, пов'язане із виділенням частиною дослідників ремісничої спеціалізації як однієї із ознак цивілізації (Павленко 2002, с. 90; Відейко 2004а, с. 7 та ін.). Слід зазначити, що еконо-міка всіх архаїчних суспільств ґрунтувалася на праці членів сім'ї, і суспільне виробництво в ній функціонувало переважно як система окремих дрібних господарств, що виробляли все або майже все необхідне для виробничої діяльності та життя.

Гончарство «трипільців» мало домашній характер, а поодинокі знахідки керамічних печей іще не свідчать про існування окремої сфери ремісничого виробництва (Отрошенко 2003, с. 97). Спеціалізація у видобутку кременю на Волині та Дністрі («общинне ремесло») навряд чи

дає змогу говорити про суспільний розподіл праці та інтенсивний плеємінний обмін сировиною (Відейко 2004д, с. 270—271). Інтенсивні обмінні стосунки на «внутрішньому ринку» досягають найвишого рівня розвитку лише тоді, коли «в сферу обміну й торгівлі залучається головна умова та засіб виробництва — земля», а це стає можливим тільки в умовах капіталістичної економіки (Зубарь 1993, с. 105). Наголосимо, що не варто плутати обмінні стосунки на «внутрішньому ринку» із зовнішніми імпортно-експортними операціями (так звана торгівля Месопотамії та Єгипту).

За аналогією із соціально-економічним розвитком Херсонеса Таврійського в елліністичний період (Зубарь 1993, с. 100—110) можна стверджувати, що поглиблення ремісничої спеціалізації, результатом якого є товарне виробництво, можливе лише за умов якісних зрушень у сфері землеробства, навіть якщо господарство при цьому залишається натуральним у своїй основі. Землеробство «трипільців», що залишалося екстенсивним та низьковрожайним протягом усього існування досліджуваної культури (див. вище), просто не могло лягти в основу другого суспільного поділу праці (виділення ремесла в окрему галузь виробництва). Це ж стосується і гончарства, а також видобутку та обробки кременю. Разом із тим товарне виробництво та інтенсифікація обмінних стосунків зумовлюють майнову диференціацію та призводять до руйнування традиційних форм суспільної організації (Зубарь 1993, с. 105), що на матеріалах трипільських поселень жодним чином не простежується.

Початок функціонування ранньоміських структур необхідно пов'язувати із певним рівнем виробничих сил та виробничих стосунків, що їм відповідають, коли відбувається поступове перетворення певного населеного пункту на центр зосередження, перерозподілу та реалізації надлишкового продукту. Вирішальним фактором для формування раннього міста був не рівень ремесла та торгівлі, а редистрибутивна функція міста, оскільки необхідного рівня ремесла та торгівлі можна було досягти лише в результаті концентрації і перерозподілу надлишкового продукту, що вироблявся в сільському господарстві (Толочко 1985, с. 9—10). Думка Ю.В. Андрєєва (Андрєєв 1987, с. 12) про сутність протоміста як поселенської структури, що поєднує функції міста та селища, на яку спиралися М.М. Шмаглій та М.Ю. Відейко (Шмаглій, Відейко 1990, с. 15—16), не витримує критики, оскільки ознакою виділення власне міста, за Ю.В. Андрєєвим, вважається не причина, а наслідок (кількісні показники двох основних категорій населення) (Зубарь 1993, с. 119). Соціально-економічній

сутності раннього міста присвячено настільки багато праць, що навіть їх поверховий огляд потребує обсягу монографічного видання.

Навіть якщо припустити синхронність існування всіх споруд у межах поселень-гігантів (так званих протоміст), що на сьогодні залишається відкритим питанням (Збенович 1990, с. 10; Рижов 1990, с. 87; Гершкович 2003, с. 30; Отрощенко 2003, с. 97), археологічним підтвердженням перерозподілу в них надлишкового продукту мала б слугувати ієрархія поселень, тобто наявність в околицях поселень-гігантів поселень менших розмірів (умовних «сіл»). Однак із гіпотетичних поселень-сателітів досліджено лише Тальне-2 і 3, а також Мошурів-1 (по одній площадці на території кожного), керамічний матеріал яких дає змогу віднести їх до другої або третьої фази розвитку томашівської локальної групи. Синхронність співіснування інших поселень середнього та малого розмірів із поселеннями-гігантами не встановлено. Крім того, навіть синхронна життєдіяльність на поселеннях усіх трьох типів ще не свідчить про економічне (а відповідно, й правове) підпорядкування населення менших поселенських структур мешканцям більших. Співіснування в рамках однієї екологічної ніші та домашній характер ремісничого виробництва, швидше за все, свідчать про протилежне.

Укріплення (рови та вали) зафіксовано на поодиноких поселеннях трипільської культури, а акцент на плановій забудові (Відейко 2004а, с. 98—99), у принципі, не слугує вагомим аргументом на користь розгляду поселень-гігантів як протоміст, а тим більше, міст, оскільки за нею не стоять суспільний розподіл праці та класова стратифікація. Планову забудову, наприклад, мають більшість давніх сіл України, однак це ще не робить їх містами.

Слід зауважити, що «за поняттям «протомісто» не можуть стояти половинні явища (напівмісто, квазімісто і т. д.); «протомісто» — це не домісто, а раннє місто з усіма наслідками, що звідси випливають, а саме — наявністю принципово нових виробничих та соціальних структур та стосунків» (Сайко 1990, с. 19—20). Мало-ефективне землеробство не дало змоги «трипільцям» отримувати регулярний надлишковий продукт в обсязі, необхідному для виникнення ранніх міст, що виконували редистрибутивну функцію. Отже, можна погодитися з думкою В.М. Массона про неможливість існування протоміст в умовах енеоліту Східної Європи, зважаючи на характер економічної діяльності «трипільців» (Массон 1990, с. 8—9). Апеляції до розмірів поселень-гігантів є зміщенням акцентів із якісних на кількісні ознаки: площі Ура, Трої та інших міст давнини становили від кількох до

кількох десятків гектарів, хоча тамтешню концентрацію населення як один із найважливіших факторів усе ж не можна ігнорувати (Збеневич 1990, с. 11—12).

Охарактеризувавши соціально-економічну сутність ранніх міських структур та проблему відповідності ним трипільських поселень-гігантів, не можна не зупинитися на військовій, адміністративній та ідеологічній функціях міста (Відейко 2004а, с. 98—99). Слабкий розвиток (принаймні в періоді ВП—СІ) військової функції, яка зазвичай інтенсифікує процеси політогенезу, для носіїв досліджуваної культури, ймовірно, відігравав консервативну роль (Массон 1990, с. 9), що за сумнівності правового підпорядкування населення малих та середніх поселень мешканцям більших фактично знімає питання щодо адміністративної функції поселень-гігантів. У цьому сенсі звертає на себе увагу відсутність монументальних громадських споруд: комплекс «М» у Майданецькому, швидше за все, можна інтерпретувати як «великий дім» (Відейко 2004а, с. 99—100), а трактування частини моделей жител як громадських споруд (Пасек 1947, с. 124) викликає сумніви.

Окремого аналізу потребує ідеологічна функція міста, що археологічно фіксується наявністю монументальної храмової архітектури. Питання існування подібних споруд у «трипільців» уже неодноразово всебічно розглядалося в літературі (Массон 1990, с. 9; Збеневич 1990, с. 12; Відейко 2004а, с. 85—90 та ін.).

Під храмовим комплексом представники «цивілізаційного підходу» до трипільської культури розуміють не «стільки матеріальну спеціальну споруду для відправлення культу, скільки сакралізований, освячений простір, що є сутністю кожного храму» (Бурдо 2004а, с. 41). Такі визначення призводять до зміщення акцентів із глибинних соціально-економічних факторів на виключно зовнішні прояви явищ надбудовного характеру. З огляду на запропоноване Н.Б. Бурдо трактування поняття «храм», в один типологічний ряд слід ставити такі різні прояви сакрального в матеріальній культурі, як єгипетські піраміди та красний кут із іконами у селянській мазанці кінця ХІХ ст.

Представники традиційних поглядів під поняттям «храм», як правило, розуміють споруду, що відрізняється від пересічних будівель не лише за функціональними ознаками, а й за масштабами (Массон 1989, с. 9), чого у житлобудівництві «трипільців» не зафіксовано. Апеляції до даних геомагнітної зйомки в Майданецькому, що дають змогу порівнювати аномалії у 1000 м² зі спорудами Месопотамії (Відейко 2004б, с. 71), викликають великі сумніви. Як свідчить практика, геомагнітні аномалії далеко не завжди

відповідають одному житлу³, а археологічно будівлі такої площі не зафіксовано.

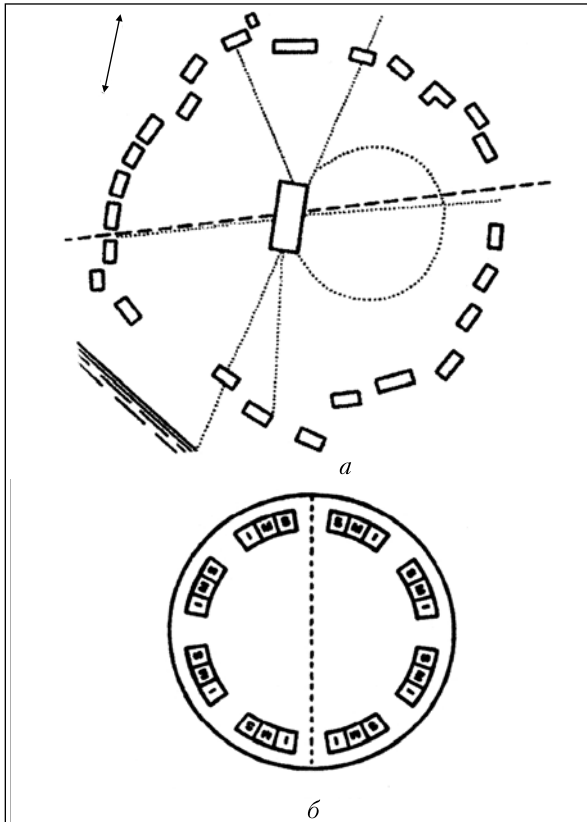
До того ж, у соціальній сфері «храмовий комплекс» передбачав ще й наявність інституту жрецтва із розвиненою внутрішньою ієрархією, про що в середовищі носіїв трипільської культури не могло бути й мови. Споруди культового призначення, зафіксовані під час розкопок Шкарівки (Цвек 1993, с. 74—75), Сабатинівки (Макаревич 1960, с. 291—292), Коновки (Шмаглій, Рижов, Дудкін 1985, с. 46; Рижов 2001, с. 57—59) та інших пам'яток, ліпше відповідають визначенню «общинні святилища» (Массон 1989, с. 9).

Крім того, складну систему піктограм, не пов'язаних із мовою (орнаментация посуду та пластики), навряд чи можна вважати писемністю або протописемністю (Отрошенко 2003, с. 97). Наприклад, ритуальний танок у архаїчних народів є такою ж складною знаковою системою, як і орнамент, безсумнівно, пов'язаний з ідеологічною сферою, проте називати його протописемністю неправомірно.

Відсутність у трипільському суспільстві якісних соціально-економічних показників, яким у культурному плані відповідає поняття «цивілізація», не дає змоги застосовувати його щодо носіїв досліджуваної археологічної культури. Археологічних ознак цивілізації — міст, писемності та монументальної архітектури — за понад столітні польові дослідження Трипільля так і не було виявлено. Слід наголосити ще на одній надзвичайно важливій деталі розвитку трипільських племен, що не дала змоги досягнути їм цивілізаційного рівня розвитку. Ранні цивілізації виникають в умовах концентрації населення на обмеженій території, а природно-ландшафтні та «політичні» умови, в яких існували «трипільці», забезпечували «зняття напруги демографічного тиску шляхом практично необмеженої просторової експансії» (Сайко 1990, с. 20).

Більш радикальну позицію відносно існування «трипільської цивілізації» зайняла Н.Б. Бурдо. Марксистський підхід до цивілізації як стадіального явища, що виникає у класовому суспільстві, дослідниця піддає гострій (але слабо аргументованій) критиці і пропонує розглядати поняття «цивілізація» (щодо Трипільля) як синонім поняття «культура», а до історичного процесу підходити як до «розмаїття таких культурно-історичних форм, як цивілізація» (Бурдо 2004б, с. 588—589). Проте зведення багатовекторності розвитку людських спільнот до абсолюту «цивілізаційно-

³ Прикладом можуть слугувати розкопки поселення Пішана під керівництвом Д.К. Чорновола та С.М. Рижова (2005), де геомагнітна аномалія площею 800 м² виявилася пов'язаною із близько розташованими площадками. І такі приклади не поодинокі.

Поселення індіанців бороро — Кежаре (Леві-Строс, 1984):
a — планування; *b* — розподіл за родами та фратріями

го обличчя» кожного конкретного соціуму (Бурдо 2004а, с. 7), по суті, унеможливило пошук закономірностей у розвитку людства, абсолютизуючи відмінності в культурі народів і нівелюючи їх подібність.

Не можна не зауважити про подвійні стандарти дослідниці у ставленні як до марксизму, так і до поняття «цивілізація». З одного боку, Н.Б. Бурдо критикує надмірне захоплення еволюціонізмом у радянській (марксистській) науці й, розглядаючи ідеологічну сферу трипільських племен, зазначає, що «з відомих причин існуюча історіографія з проблематики вивчення духовної сфери трипільського суспільства, попри її великі досягнення, як правило, є відображенням панівних в СРСР наукових теорій» (Бурдо 2004а, с. 6). Наголосимо, що марксистську, як і будь-яку іншу методологію, слід аналізувати саме як методологію, а підміна науково обґрунтованої критики ідеологічними кліше на кшталт «відображення панівних в СРСР теорій», «монстра на службі ВПК» і т. п., взагалі не коректна. З іншого боку, і «цивілізаційний підхід», і критика марксизму закінчуються відразу ж після ототожнення «трипільської культури» з «трипільською цивілізацією» (Бурдо 2004б, с. 589), а коли справа доходить до пошуку історико-етнографічних паралелей, еволюціонізм, що не важко помітити, фігурує в останніх публікаціях дослідниці як методологі-

чна основа (наприклад: Бурдо, 2004а). «Цивілізаційний підхід» у цьому ракурсі виявляється цілком ідентичним формаційній концепції історичного розвитку. За логікою «цивілізаціоністів», існувала доба привласнювального господарства, що внаслідок його кризи породила «неолітичну революцію» (перехід до відтворювальних форм господарювання), яка, в свою чергу, зумовила появу цивілізацій. У чому полягає принципова відмінність визначення цивілізації як стадії розвитку людства, що йде за дикунством та варварством (за Л. Морганом та Ф. Енгельсом)? Якщо в «індивідуальному цивілізаційному обличчі» окремих людських спільнот, то, вочевидь, пошук аналогій матеріальній культурі «трипільців» у матеріальній культурі Єгипту, Месопотамії та Криту (Бурдо 2004а, с. 41—43; Відейко 2004а, с. 90—91 та ін.) є повним безглуздом.

«Трипільська протоцивілізація». Розглядаючи доцільність використання терміна «протоцивілізація» відносно носіїв трипільської культури, слід зазначити про недоречність його застосування в цьому контексті взагалі. Префікс «прото-» у понятійному апараті реконструктивної археології, як правило, передбачає певне логічне завершення процесу розвитку. Наприклад, у процесі свого історичного розвитку протослов'яни стали слов'янами (звичайно, в дещо спрощеному викладі), протоіндоєвропейці (палеоіндо-європейці) — індоєвропейцями і т. д. Чи вдалим є використання дефініції «трипільська протоцивілізація», якщо «трипільською цивілізацією» вона так і не стала?

Окрім того, користуючись визначенням «протоцивілізація» для суспільств, щодо яких зафіксовано не всі ознаки цивілізації, необхідно встановити їх ієрархію, що досить складно, оскільки ці ознаки поєднані цілою системою причинно-наслідкових зв'язків (Массон 1989, с. 8—12). Не зовсім зрозумілою є і доцільність застосування терміна «протомісто», якщо воно за своїми якісними ознаками не відрізняється від раннього міста (Сайко 1990, с. 19—20).

Для прикладу розглянемо поселення індіанців бороро — Кежаре, описане К. Леві-Стросом, у ракурсі критеріїв виділення «трипільської протоцивілізації». Це кругове поселення мало планову забудову з чітким поділом на «квартали» (рисунок, *a*). Воно ділилося навпіл між індіанцями чера та тугаре, а ще одна вісь ділила житла і тих, і інших на дві секції. Окрім того, все населення складалося з восьми родів, кожен з яких поділявся на «червоні» та «чорні» родини. Кожен тотемний матрилокальний рід також містив три фратрії (рисунок, *b*). Усім зазначеним структурам відведено своє місце у плановій забудові. В центрі поселення розміщувалася найбільша за

розмірами споруда — чоловічий будинок, що одночасно відігравав роль общинного святилища (Леві-Строс 1984, с. 101—122). Планова забудова поселення начебто давала змогу визначати його терміном «протомісто» (у його розумінні М.Ю. Відейком). У цьому випадку нас не мала б лякати відсутність укріплень, оскільки їх не зафіксовано й на переважній більшості трипільських поселень, а відсутність писемності та відносно невелика кількість мешканців свідчили б про те, що бороро «тільки стали на шлях до цивілізації, це протоцивілізація» (Відейко 2004а, с. 7). Отже, якщо у стадіальному відношенні бороро можна гіпотетично назвати протоцивілізацією, то в культурологічному аспекті можна було б розглядати як цивілізацію, оскільки у них зафіксовано 6 із 6 «найбільш яскравих її ознак»: протоміста, архітектура, статуетки, орнаменти, «вишуканий мальований посуд», знакова система (Відейко 2004а, с. 155). Проте господарська діяльність бороро (підсічно-вогневе ручне землеробство, рибальство, полювання та збиральництво) і їх соціальна організація (родова община з екзогамними фратріями) (Березкин 1999, с. 106) вказують на існування цього соціального організму в умовах первіснообщинного ладу.

Планова архітектура, як бачимо, ще не є ознакою протоміста. Такі «найбільш яскраві ознаки цивілізації» як архітектура, статуетки, орнаменти та знакова система фіксуються ще за доби пізнього палеоліту, а «вишуканість» мальованого посуду — вельми суб'єктивна категорія.

Отже, виділення «трипільської протоцивілізації» за суто зовнішніми ознаками не є правомірним. Проблема використання самого терміна «протоцивілізація» (причому не лише щодо «трипільців») лежить у площині розробки чітких критеріїв виділення цього явища та понятійного апарату і поки що далека від розв'язання.

Трипільська культура та процедура археологічного дослідження. Суперечливість використання дефініцій «трипільська археологічна культура», «трипільська цивілізація», «трипільська протоцивілізація» по-різному проявляється на різних етапах дослідження. Перші сходинки в структурі археологічного пізнання практично знімають цю проблему: методики польових досліджень та первинної обробки матеріалу (класифікація, картографування і т. д.) не зміняться, незважаючи на те, чи буде предметом вивчення «трипільська культура», чи «трипільська цивілізація». Зовсім іншою є ситуація на реконструктивному або інтерпретаційному (Массон 1976, с. 12—14, рис. 1) рівні дослідження, що потребує більшої точності та розсудливості у ставленні до понятійного апарату. Наголосимо, що «якщо в історії реконструкція є лише одним із завдань, то в ар-

хеології до неї зводиться все» (Клейн 2004, с. 154—155).

Розглядаючи різні погляди дослідників щодо місця трипільської культури в системі ранньоземлеробських культур доби міді—бронзи, можна відзначити і різні підходи до самої процедури археологічного дослідження. Представники традиційних поглядів на трипільську культуру, як правило, є прихильниками індуктивістської процедури (від фактів до їх теоретичного осмислення). Найслабшим моментом такого підходу є думка про те, «неначе кожен факт однозначний, неначе факти самі за себе говорять, і простого їх узагальнення достатньо для розуміння минулого» (див.: Клейн 2004, с. 386—387).

Представники «цивілізаційного підходу» ближчі до дедуктивістської процедури археологічного дослідження (від теорії до осмислення фактичного матеріалу) (найяскравіший приклад: Бурдо 2004а). Головними недоліками такого підходу є «нав'язування матеріалу якогось одного аспекту розгляду, ігнорування багатства та різноманітності інформації; орієнтування на одну гіпотезу, що психологічно збиває дослідника, змушуючи його шукати підтвердження цій гіпотезі і не шукати спростувань» (див.: Клейн 2004, с. 387—388).

У будь-якому випадку проблема співвідношення понять «трипільська культура» — «трипільська цивілізація» насамперед лежить у площині визначення спектра соціальних організмів, аналіз соціально-економічних, ідеологічних та інших аспектів життєдіяльності яких можна використовувати як історико-етнографічні паралелі для реконструкції різних сторін життєдіяльності «трипільців». Для «цивілізаціоністів» це передусім перші цивілізації Стародавнього Сходу, для представників усталених поглядів — людські спільноти, основу господарства яких становило мотичне землеробство та, почасти, племена з високим рівнем привласнювального господарства.

Підсумки. Аналіз трипільської археологічної культури у світлі усталених критеріїв виділення цивілізації не дає змоги вживати відносно неї терміни «цивілізація» чи «протоцивілізація».

За понад столітні дослідження Трипілля так і не було виявлено монументальної архітектури та писемності. Крім того, що не доведено синхронності існування всіх споруд у межах поселень-гігантів, не правомірно називати їх протомістами, оскільки не доведено концентрації та перерозподілу в них надлишкового продукту, виділення ремесла в окрему галузь виробництва, не зафіксовано наявності майнової, а відповідно, і класової диференціації суспільства. Економічний фактор (малоефективне землеробство) та виробничі відносини в середовищі «трипільців», що не дали їм змоги ступити на цивілізаційний

щабель, часто взагалі ігноруються прихильниками існування «трипільської цивілізації» (Н.Б. Бурдо). Варто також наголосити на недостатньому обґрунтуванні теоретичних позицій «цивілізаційного підходу» до трипільської культури. Залишає бажати кращого і розробленість понятійного апарату його представниками.

Гіпотезу про існування «трипільської цивілізації» чи «трипільської протоцивілізації» було висунуто професійними археологами, проте, на жаль, її було підхоплено «широким колом не обтяжених знаннями ентузіастів, ладних і спро-

можних довести це припущення до абсурду» (Отрошенко 2003, с. 96). Наголосимо, що не може існувати Трипілля на всі випадки життя: археологічної культури — для одних, «протоцивілізації» — для других, «цивілізації» — для третіх. Трипілля — одне, і розглядати його як найдавнішу в Україні, а тим більше в світі, цивілізацію — абсурдно.

Висловлюємо вдячність ст. наук. співробітнику ІА НАН України, к.і.н. С.М. Рижову за люб'язну усну консультацію.

Андреев Ю.В. Ранние формы урбанизации // ВДИ. — 1959. — № 2. — С. 3—18.

Андреанов Б.В. Неоседлое население мира. — М., 1985.

Баран В.Д. Давні слов'яни // Україна крізь віки. — К., 1998. — Т. 3.

Березкин Ю.Е. Бороро // Народы и религии мира. Энциклопедия. — М., 1999. — С. 106.

Бибииков С.Н. Хозяйственно-экономический комплекс развитого Триполья // СА. — 1965. — № 1. — С. 48—62.

Бурдо Н.Б. Сакральний світ трипільської цивілізації // Енциклопедія трипільської цивілізації: В 2 т. — К., 2004а. — Т. 1, кн. 1. — С. 344—419 (1—79).

Бурдо Н.Б. Цивілізація // Енциклопедія трипільської цивілізації: В 2 т. — К., 2004б. — Т. 2. — С. 588—589.

Відейко М.Ю. В пошуках держави Аратти // Археологія. — К., 1995. — № 2. — С. 104—118.

Відейко М.Ю. Трипільська цивілізація. — К., 2002.

Відейко М.Ю. Трипільська цивілізація. — К., 2004а.

Відейко М.Ю. Архітектура поселень трипільської культури (VI—III тис. до н. е.) // Відейко М.Ю., Терпиловський Р.В., Петрашенко В.О. Давні поселення України. — К., 2004б. — С. 10—81.

Відейко М.Ю. Трипільська культура у сучасному міфотворенні // Енциклопедія трипільської цивілізації: В 2 т. — К., 2004в. — Т. 1, кн. 1. — С. 525—536.

Відейко М.Ю. Хліборобство трипільських племен // Енциклопедія трипільської цивілізації: В 2 т. — К., 2004г. — Т. 1, кн. 1. — С. 136—148.

Відейко М.Ю. Видобуток та обробка кременю // Енциклопедія трипільської цивілізації: В 2 т. — К., 2004д. — Т. 1, кн. 1. — С. 262—271.

Відейко М.Ю. Тема трипільської культури у сучасному «праісторичному» міфотворенні // Археологія. — 2005. — № 2. — С. 89—104.

Гершкович Я.П. Обряд «оставления жилища»: археологические признаки и историко-этнографические параллели // Трипільські поселення-гіганти. Матеріали міжнарод. конф. — К., 2003. — С. 28—31.

Гершкович Я.П. Хранителі нелегальних старожитностей в Україні // Археологія. — 2005. — № 3. — С. 91—97.

Давня історія України. — К., 1998. — Т. 1.

Засць І.О. Стан і перспективи досліджень, охорони та популяризації трипільської цивілізації // Трипільська цивілізація у спадщині України. Матеріали та тези доповідей конф. — К., 2003. — С. 12—27.

Залізняк Л.Л. Новітні міфи у індоєвропеїстиці Східної Європи // Археологія. — 2002. — № 4. — С. 88—98.

Збенович В.Г. К проблеме крупных трипольских поселений // Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры на Украине: Тез. докл. I полевого семинара. — Тальянки; Веселый Кут; Майданецкое, 1990. — С. 10—12.

Зубарь В.М. Херсонес Таврический в античную эпоху. — К., 1993.

Клейн Л.С. Введение в теоретическую археологию. Метаархеология. — СПб., 2004. — Кн. 1.

Колесников А.Г. Трипольское общество Среднего Поднепровья: опыт социальных реконструкций в археологии. — К., 1993.

Коробкова Г.Ф. Хозяйственные комплексы ранних земледельческо-скотоводческих обществ юга СССР. — Л., 1987.

Краснов Ю.А. Древнейшие упряжные пахотные орудия. — М., 1985.

Леви-Строс К. Печальные тропики. — Л., 1984.

Макаревич М.Л. Об идеологических представлениях у трипольских племен // ЗОАО. — 1960. — № 1 (34). — С. 291—292.

Массон В.М. Экономика и социальный строй древних обществ (в свете данных археологии). — Л., 1976.

Массон В.М. Первые цивилизации. — Л., 1989.

- Массон В.М.* Трипольское общество и его социально-экономические характеристики // Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры на Украине: Тез. докл. I полевого семинара. — Тальянки; Веселый Кут; Майданецкое, 1990. — С. 8—10.
- Николова А.В., Паишевич Г.А.* К вопросу об уровне развития земледелия трипольской культуры // Трипільські поселення-гіганти. Матеріали міжнарод. конф. — К., 2003. — С. 89—95.
- Отроценко В.В.* Феномени протоміст: Тальянки та Синташта // Трипільські поселення-гіганти. Матеріали міжнарод. конф. — К., 2003. — С. 96—97.
- Павленко Ю.В.* История мировой цивилизации. Философский анализ. — К., 2002.
- Пассек Т.С.* Периодизация поселений трипольской культуры (III—II тыс. до н. э.) // МИА. — 1949. — № 10.
- Патокова Э.Ф.* Усатовское поселение и могильники. — К., 1979.
- Рыжов С.Н.* Микрохронология трипольского поселения у с. Тальянки // Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры на Украине: Тез. докл. I полевого семинара. — Тальянки; Веселый Кут; Майданецкое, 1990. — С. 83—90.
- Рижов С.М.* Особливості релігійних уявлень трипільських племен Пруто-Дністровського регіону // Давня історія України та суміжних регіонів. — Ужгород, 2001. — Вип. 13. — С. 57—61.
- Сайко Э.В.* Стадиальная дифференциация исторически разных типов расселения: поселение и город-деревня // Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры на Украине: Тез. докл. I полевого семинара. — Тальянки; Веселый Кут; Майданецкое, 1990. — С. 17—21.
- Толочко П.П.* Происхождение древнейших восточнославянских городов // Земли Южной Руси в IX—XIV вв. — К., 1985. — С. 5—19.
- Цвек О.В.* Релігійні уявлення населення Трипілья // Археологія. — 1993. — № 3. — С. 74—91.
- Черняк В.* Трипілья — вікно у початок історії // Трипільська цивілізація у спадщині України: Матеріали та тези доповідей конф. — К., 2003. — С. 28—40.
- Шмаглій М.М., Рижов С.М., Дудкін В.П.* Трипільське поселення Коновка в Середньому Подністров'ї // Археологія. — 1985. — № 52. — С. 42—52.
- Шмаглій Н.М., Видейко М.Ю.* Крупные трипольские поселения и проблема ранних форм урбанизации // Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры на Украине: Тез. докл. I полевого семинара. — Тальянки; Веселый Кут; Майданецкое, 1990. — С. 12—16.

Одержано 31.01.2006

А.В. Дяченко

ПРОБЛЕМА ИСТОРИЧЕСКИХ ИНТЕРПРЕТАЦИЙ ТРИПОЛЬСКОЙ КУЛЬТУРЫ

Статья посвящена анализу различных подходов к определению места трипольской культуры в системе раннеземледельческих культур эпохи меди—бронзы. Низкоэффективное земледелие «трипольцев», сомнительность существования протогородов, отсутствие трипольской монументальной архитектуры, письменности, социальной стратификации (по крайней мере, в период ВП—СІ), а также домашний характер ремесленного производства не позволяют применять термины «цивилизация» или «протоцивилизация» по отношению к Триполю. Теоретические предпосылки «цивилизационного подхода» к трипольской культуре недостаточно обоснованы, разработка понятийного аппарата его представителями оставляет желать лучшего. Выдвинутая в среде профессиональных археологов гипотеза о существовании «трипольской цивилизации» доведена до абсурда авторами псевдонаучных концепций.

О.В. Dyachenko

THE PROBLEM OF HISTORICAL INTERPRETATIONS OF TRYPILLYA CULTURE.

The article is devoted to the analysis of different approaches to the determination of the place of Trypillya culture in the system of early agricultural cultures of Copper and Bronze periods. Low-efficient agriculture of Trypillians, doubtfulness of existence of proto-cities, absence of Trypillian monumental architecture, written language, social stratification (at least in the period ВП—СІ), as well as domestic character of handicraft production do not allow to apply the terms “civilization” or “proto-civilization” to Trypillya. Theoretical background of “civilized approach” to Trypillya culture is not cogent enough, and the development of conception means by its representatives could be much better. Hypothesis about the existence of “Trypillian civilization” proposed in sphere of professional archeologists is carried to an absurdity by the representatives of pseudoscientific conceptions.